

PYRAGYNYŇ ŞYGYRLARYNDAKY SYRLY PIKIRLER

1. Akyldaryň «arheologiýasy». Beýik şahyr Magtymguly Pyragynyň 2013-nji ýylda çap bolan goşgular ýygyndysynyň ikinji tomunda «Harap eýlär» atly örän täsin goşgy bar. Bary-ýogy 44 setirlik ol eser barada taryhçylar, syýasatçylar, geograflar jedelli gürrüň edip bilerler. Ýöne biz şahyryň pikirini teswirläp, oňa düşündiriş bermekden özüimizi çetde saýýarys. Bolsa-da, kärimiz arheolog bolany üçin, üstesine-de şol bir işe şol bir topragy öwrenmäge bütün ömrümüzü bagyş edenimiz üçin, bize inňän gymmatly bolan bir syrly setir barada öz pikirimizi aýtmakçy.

Şahyryň «Harap eýlär» diýen goşgusynda: «Aby-Jeýhun harap eýlär Horezmi» diýen setir bar. Bu örän aýdyň hem açyk pikir. Jeýhunynyň (Amyderýanyň) joşan wagty obalary, şäherleri, ekerançylyk ýerlerini ýuwdup, harap edýändigini biz görüp, bilip hem eşidip gelýäris. Bu ýagdaý, esasan-da, derýanyň orta akymynda – Lebap welaýatynyň çäklerinde häli-şindi bolup duran ýagdaý. Emma şahyryň ala-böle Jeýhunynyň Horezmi harap etjekdigini nygtamagy örän geň. Eýsem, muňa nähili düşüniş bolar?!

Meşhur horezmli alym Abu Reýhan Biruni gadymy döwürlerde Amyderýanyň hanasynyň Sarygamyş gollarynyň çepkisi Mazdubastyň (Döwdanlaryň we Derýalygyň) köp wagtlap şol hanalardan peçeneklere – Sarygamyşa tarap akyp, ol ýeriň ilatynyň – alanlaryň we aslaryň Hazar deňzine sary çekilmäge mejbur bolandyklaryny ýatlaýar. Biziň eýýamymyzyň IV–V asyrlarynda mälüm bolmadyk sebäplere görä, Horezmiň paýtagty aşak çetden ýokary başa göçüpdir. Şol döwürde paýtagt Kät şäherinde ýerleşipdir. X asyryň arap alymlarynyň bellemegine görä, Amyderýanyň suwunyň Käte howp salandygy taryhy çeşmelerden anykdyr. Hatda 994-nji ýylda öňki Kāti derýanyň suwunyň basandygy, şäheriň in soňky köşgüniň-de suw astynda galandygy, soňky gurluşyk işleriniň bolsa gündogara

süýsürilendigi hakynda aýdylyar. Araplar gelenden soň, iki bölekden durýan Horezm döwleti 995-nji ýylda emir Mamunyň baştutanlygynda bir bitewi Horezm döwletine öwrülýär. Onuň paýtagty bolsa Gürgenje (Köneürgenje) geçirilýär. Horezm şazadalarynyň arasynda tagt üstünde bolup geçen dawalarda çet ýurtlulardan gelen goşun haýsydyr bir tarapyň arkasyny çalyppdyr. Şol kömekde, hatda Soltan Sanjaryň Horezme ýörişi bilen baglanyşyklylykda-da derýa suwunyň ulanylyp, «duşmanyň» yza gaýtarylan sapařlarynyň bolandygy mälim. Suw diňe bir oturymly milletiň üstüne hüjüm bolman, eýsem, olaryň galasy – arkadaýanjy hem bolupdyr.

Horezm ýurdunyň Jeýhunynyň aýagynda ýerleşendigi sebäpli, onuň oturymly ilatly ýerlerine suw yzygiderli howp salyp gelipdir. Suw ol millete goşmaça aladalar hem kösençlikler getiripdir. Şonuň üçin uzak ýyllaryň dowamynda Jeýhunynyň kenaryndaky şäherleriň, obalaryň we ekerançylyk ýerleriniň derýanyň joşmagy zerarly weýran bolmagy gutulgysyz saýylypdyr. Munuň tersine, suwuň gytçylygy, derýanyň käbir gollarynyň guramagy bolsa ilatyň göçmegine, oturymly, mähelleli şäherleriň boşap galmagyna getiripdir. Bu hem tozgunçylygyň ikinji bir tarapy bolupdyr.

Eger Abu Reýhan Birunyň ýatlaýan Jeýhunynyň Mazdubast hanasyny Sarygamyş gollarynyň in çetkisi diýsek, soň wagtyň geçmegi bilen sag tarapky Aral hanasynyň ugrundaky tebigy böwedi derýanyň suwunyň ýuwandygy, Kürderiň häzirki hanasy bilen Arala akandygy hem belli. X asyryň ahylaryndan başlap, Amyderýanyň esasy hanasynyň Mazlumsuly (Mezdekhan – Kiçigürgenç) bilen Gürgenjiň (Uly Gürgenjiň – Köneürgenjiň) aralygyndan akandygyny-da alymlar anyklapdyrlar. X hem XIII asyryň başlarynda Jeýhunynyň suwunyň Gürgenje howp salandygy-da taryhy maglumatlarda ýatlanýlar.

Gürgenç şäherine mongollaryň gelmegi suw howpuny has beter artdyrypdyr: 1221-nji ýylda uzaga çeken söweşden soň, Gürgenjiň gaýratly şäher gorajýylaryny syndyryp bilmän çäresiz galan mongollar bendi – böwedi ýaryp şäheri Jeýhunynyň suwuna gark edip, ony eýelemegi başarypdyr.

Dünýä meşhur horezmli alym Abu Reýhan Birunyň maglumatlarynda Horezmiň ekerançylyk üçin amatly topragynyň Amyderýanyň

gadym zamanlardan getiren gyrmançasyndan örtülip, Aral deňziniň (kölüniň) suwunyň bolsa ýuwaş-ýuwaşdan çekilýändigini, oturymlylyk üçin amatly ýeriň barha köpeliýändigini aýdylýar. Häzirkizaman ylmy barlaglary Abu Reýhan Birunyň ol aýdanlarynyň hakykata laýykdygyny hemmetaraplaýyn makullaýar.

X-XIII asyrlarda Horezmde bolan arap syýahatçylary – alymlary Horezmiň ýeriniň batgalyk-çalpawlykdygyny belleýärler.

X asyryň ahylarynda Makdisi Horezm ýurdunyň ýeke-täk ýetmezçiligi ýerasty suwunyň örän ýokarda ýerleşmegidir, sebäbi tirsek boýundan artyk çukur gazsaň, suw çykyp dur diýip belleýär. XIII asyryň 20-nji ýyllarynda bu ýerde bolan Ýakut Horezm welaýatynyň ýeri erbet, ol örän ýaramsyz hem zaýa, köp ýerinden suw çykyp duran batgalyk diýip belleýär.

Horezmiň taryhy, arheologiýasy hem etnografiýasy barada köp iş bitiren S. P. Tolstow we Ý. G. Gulamow öz işlerinde Horezmde gurluşyk-bina işleriniň gadym zamanlardan bäri ilki tebigy alaňlaryň-depeleriň üstünde, soň-soňlar bolsa emeli ýasalan depeleriň üstünde salnandygyny, çünki Horezm topragynyň ygally, hatda batgalyk ýagdaýda bolandygyny, munuň bolsa, ol ýeriň binagärlerini hupbatly kynçylyga sezewar edip gelendigini belleýärler.¹

Beýik akyldar Magtymguly Pyragy şol taryhy maglumatlara bellet bolarly. Ol öz pikirini şeýle jemleýär: «Daşynda her mülk, kim, bar– harap eýlä». ²

Bu pikir poeziýanyň dili bilen aýdylanam bolsa, örän düşnükli hem sadadyr. Şu setirdäki «bar» sözünüň manysyny iň işjeň ulanylyşan görnüşinde – «miwe, hasyl» manysynda diýip düşünsek, onda şol etrapda mülkün, hasylyň suw zerarly yzygiderli harap bolandygyna göz ýetirip bileris.

Şahyryň beýle pikiri aýtmagy, bilgiçlik däl-de, düýpli sowatlylyk, bilimlilik, öňdengörüjilik bolup durýar. Şahyryň ýer-ýurduň ýagdaýyna degişli ylmy-taryhy oňat özleşdirendigi mälim. Sebäbi «Harap eýlä» goşgusynda diňe bu alnan mysal däl, başga-da akylyň haýran edýän timsallar köp.

¹ Толстов С. П. Древний Хорезм. –М, изд «МГУ», 1948.; Гулямов Я. Г. К истории орошения Хорезма. – Ташкент, изд АН УзССР, 1957.

² Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 215 sah.

Şol goşguda biziň işimize hem öwrenýän ylmymyza degişli başga-da bir pikir bar. Şahyr «Merwi rik basar» diýýär. «Rik-rig» sözünü A. Meredow bilen S. Ahally gum, çäge diýen manyda düşündirýärler. Şeýle bolsa, onda Merwi gum basmaly-da?!

Bu hakykatdanam şeýle bolup, şahyr örän takyk hem dogry pikir ýöredýär. Biziň eýýamymyzdan öňki II-I müňýyllyklaryň sepgidinde taryhy çeşmelerden «Awestada» ýatlanyp ugralýan Margou ýurdy – Mouru Merw bilen bagly bolup, onuň örän irki döwürlerde Murgap derýasynyň aýagynda ýerleşendigi mälim. Murgabyň suwunyň kesilmegi hem-de esasy hanasynyň üýtgemegi bilen onuň aýagyndaky oturmlylyk ýuwaş-ýuwaşdan amatly ýere – günorta süýşüp ugrapdyr. Murgap derýasynyň boýunda oturmlylygyň in irki başlangyjy biziň eýýamymyzdan öňki IV müň ýyllygyň ahyryna we III–II müňýyllyklara degişli edilýär. Sebäbi şol döwre degişli ýadygärlikler häzirki Baýramaly şäherinden 70-80 kilometr demirgazykda ýerleşen Kelleli, Taýyp, Goňur, Adambasan we beýleki ýerlerden tapyldy. Şol ýadygärliklerden günortada ýerleşýän Togalak, Üçdepe, Tahyrbaý we başgalar hem şol irki eýýama degişlidir. Biziň eýýamymyzdan öňki müňýyllygyň başlaryna degişli ýadygärlikler Göbekli, Ýazdepe we beýlekiler has-da günortarakda ýerleşýär.

Selewkileriň (miladydan öňki III asyryň birinji ýarymynda) Merwiň ekerançylyk bilen meşgul bolunýan ýerlerini çägeden goramak üçin saldyran diwary ýa-da sasanlylaryň maldarlaryň garşysyna miladynyň IV asyrynda iki derýanyň (Etrek bilen Gürgeniň) aralygyn-da deňizden daga çenli şolar ýaly diwaryň ikinjisini saldyrandygy taryhda mälim.

Ine, şol irki döwre degişli ajaýyp medeniýetli ýadygärlikleriň köpüsini, dogrudanam, gum basypdyr. Gum kem-kemden ýene günorta süýşüpdür. Häzirki Baýramaly şäherinden 40-50 kilometr demirgazykda biziň eýýamymyzyň başlaryna hem ondan irkiräk döwürlere degişli ýadygärlikleriň ençemesi bar. Bu toprakdan ýaşayyş göçüp, Murgabyň orta akymyna tarap süýşüpdür. Murgabyň aýagyndaky oturmly ýeri gum basmagy tä biziň günlerimize çenli dowam edip geldi. Şahyr bolup biljek bu kynçylygy görmegi başarypdyr.

Ýeri gelende aýtsak, beýik akyldaryň dürdäne setirleri hem edil arheologik tapyndylar ýalydyr. Bu gymmatly baýlygyň üstüni açýançaň, ol seniň elň aşagynda-da bolsa, özüni aýan etmän, syr sak-

lap gelipdir. Onuň manysyna aralaşanyňda bolsa, ol ajaýyp arheologik tapyndy ýaly, ynsan aňynda ýagtylyk döredýär.

2. «...Adam Safyulla boldy». Ynsan älem-jahanyň emele gelşi bilen has irkiräk döwürlerden bäri gyzyklanyp ugrapdyr. Ilki-ilkiler gadymy Gündogar rowaýatlaryna salgylanyp, älem-jahanyň 12 mün ýyl ön dörandigi aýdylan. Matematikada we astrologiýada (orta asyrlarda ýyldyzlaryň ýerleşişine esaslanyp, adamlaryň ykbalyňy önünden aýtmak bilen meşgullanýan ylymda) uly üstünlik gazanan wawilonlylar (babillylar) Ýeriň ýaşyny 2 million ýyl diýip kesgitleýdiler.

Orta asyr dini öwrenijiler, dini ýazgylardaky dürli habarlara düşündiriş berip, Ýeriň ýaşyny kesgitlemäge birnäçe sapar synanyşypdyrlar.

Ýeriň tebigy hadysalaryň netijesinde dörandigi baradaky pikir XVII asyrdaky fransuz matematigi Rene Dekart bilen Berlin akademiýasynyň prezidenti, pelsepeçi Gotfrid Leybhis aýdypdyr. XVIII asyryň nemes filosofy Immanuel Kant bilen fransuz matematigi we astronomy Pýer Simon Laplas älemiň emele gelşi baradaky ilkinji ylmy çaklamany aýdypdyrlar. Olaryň döwürdeşi, türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň älem-jahanyň döreýşi kemala gelşi baradaky pikirleri hem aýratyn dünýägaraýyş hökmünde öwrenilmäge mynasypdyr. Beýik akyldar «Näler boldy» diýen goşgusynda Ýaradanyň älem-jahany, yns-jynsy nähili ýarandanlygy hakynda jikme-jik maglumat berýär. Bu goşgy:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,

Jahan ýokdy, näler boldy?!

Hak Özi-Özüne tutmuş,

Ýetmiş mün pederler boldy¹. – diýen setirler bilen başlaýar. Magtymguly Pyragy jemi dokuz bentden ybarat bolan bu goşgusyň her bendinde Allanyň älem-jahany, yns-jynsy nähili ýaradandygyny takyk beýan edýär.

Umuman, ynsanyň, hasam irki döwrüniň taryhyny tebigatyň taryhyndan üzňelikde göz önüne getirmegiň mümkin daldigine akyldaryň eserleri bilen tanşanyňda-da göz ýetirmek kyn däl. «Näler boldy» atly eseriň sekizinji bendi barada «Uçmah arzuwynda atamyz

¹ Şol ýerde, II jilt, 205 sah.

Adam...»¹ atly makalamyzda pikir ýöredipdik. Bu goşgynyň altynjy bendindäki: «Otdan Azazyl ýaraldy, ýedi gat ýerde jaý aldy...», dokuzynjy bendindäki: «...Toprak alnyp ýedi ýerden, Adam Safyulla boldy» diýlen setirlerinde hem, sekizinji bentde ýöredilen pikir başga öwüşginde aýdylypdyr diýilse öte geçildiği bolmaz. Sebäbi, birinjiden-ä, ol bentlerde-de ynsanyň kemala geliş taryhy, ýagny ýedi gat ýeriň hersiniň jandarlarynyň arasynda ynsanyň-da nesliniň bolandygyna, hatda soňky (üstki) gatlagyň (takmynan, 30 müň ýyl öň, neandertallardan-benijanlardan, pitekantroplardan we has irkilerden) tapawutlanyp ugran kromanýonlaryň (häzirki keşpli adamlaryň) – Adam Atanyň (Adam Safyullanyň) gürrüni edilýändigini çaklamak mümkin. Ikinjiden, «Otdan Azazyl (şeytan) ýaraldy, ýedi gat ýerde jaý aldy...» diýilmeginde-de ýene-de ynsan bar ýerinde şeytanlaryň-da bolandyklarynyň aýdylmagy diýseň täsin.

«...Gök suwundan asman galdy, köpüğinden ýerler boldy» diýilmegininden, ýer ýüzi suw bolan bolsa, onuň bugarmagyndan ýa-da başga bir gudrat (dartyş güýji) bilen göterilip (asmana galyp), gök asmany emele getiren bolmagynyň, suw çökündilerinden – gyrmançalaryndan bolsa Ýeriň galňamagynyň gürrüni edilýän bolaýmasyn diýesiniň gelýär.

Älem-jahan barada akyldar beýleki eserlerinde-de durup geçýär. Meselem, «Ak it» atly poemasynda:

Hamt aýdaýyn ol ýaradan Hudaýa,
Ol bizi ýokdan bar kyldy ýaranlar.
Özi zynat berdi Gün bilen Aýa,
Gudratyny äşgär kyldy, ýaranlar². – diýen bolsa,
«Dostlar, heý» şygrynda şeýle diýýär.

Ýer-u asman, behiş, dowzah ýok erdi,
Jümlesin ýokdan bar kyldy, dostlar, heý³.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Ylahy kitaplara salgylanmak bilen, älem-jahanyň ýaradylyşy hakyky pikirlerini şygry geçiripdir. Elbetde, entek ylym bu mesele barada kesgitli, anyk bir pikire gelenok.

¹ «Türkmenistan» gazetini, 14.04.2008.

² Şol ýerde, II jilt, 317 sah.

³ Şol ýerde, II jilt, 325 sah.

Muny 1905-nji ýylda amerikan alymlary – astronom Foresk Milton we geolog Tomas Çemberlenden bári köp sanly dünýä meşhurlygyny gazanan alymlaryň Ýeriň, beýleki planetalaryň emele gelen wagty-na (şol sanda ýer gatlaklarynyň emele gelmesine) näçe million ýa-da milliard ýyl geçendigini we beýleki birnäçe meseleleriň çözgüdiniň geljege garaşandygyny aýtmagy-da makullaýar.

3. Akyldaryň antropologiýasy ýa-da «Elli müň ýyl döwran süren Benijan...». Magtymguly – Pyragynyň «Ýerbe-ýer geçdi» goşgusyndaky ynsanyň döreýşi (gelip çykyşy) bilen baglanyşykly aýdan syrly pikirleri-de diýseň täsin hem täsirlidir.

Arheologiýa ylmynyň şu günki güne çenli ýeten derejesinden çen tutsaň, ynsanyň in gadymy (irki) yzlary Gündogar Afrikadadyr. Efiopiýada, Keniýada, Tanzaniýada bolsa jandarlaryň galyndy süňkleri hem-de ýönekeý daş bölekleri (gurallar) tapylyan. Olar biziň günlerimizden 2,5–3 million ýyl öňki döwre degişli hasap edilýär. Ynsanyň oýlanyşykly zähmet çekmegi, dürli tebigy şertlere uýgunlaşyp bilmegi, san taýdan köpelmegine we köpçülikleýin ýaýramagyna getirýär. Ilkibaşda Afrikanyň ýaşaýs üçin amatly ýerlerine göçülip barylýar, soňra Ýewropa we Aziýa aralaşýarlar. Bu waka, takmynan, million ýyl öň bolup geçýär. Şol beýik ýaýraýyşyň bir uýy Türkmenistana-da gelip ýetýär. Şeýdip, ynsan taryhynda ilkinji we in dowamly irki daş asyr (paleolit) döwri başlanýar. Irki daş asyryň irki döwri, takmynan, 20–80-nji müňýyllyklarda (awstralopitekleriň, pitekanthroplaryň döwrüniň tamamlanmagy bilen) gutarýar. Takmynan, 80-30-njy müňýyllyklar aralygy irki daş asyrynyň (paleolitiň) orta (mustýe-neandertal) döwri hasaplanylýar. Ol döwre degişli neandertal tipli adamlaryň kelleçanak süňki 1856-njy ýylda Germaniýanyň Neandertal jülgesinde, 1938-nji ýylda Jeýhunyň sag kenarynda (Deşikdaş go-wagynda) 8-9 ýaşly çaganyň aýrak – dag goçunyň şahy bilen gurşalan jesedi aýan edilen. Neandertal adamlarynyň ömri gysga (orta hasap bilen 25-40 ýaş), bedenleri güýçli bolan saýylýar. Mustýe-neandertal döwrüniň soňy, takmynan, 30-njy müňýyllygyň sepgidi hasaplanylýar. Şol döwürden-de häzirki görnüşli ynsanlaryň-homosapiýens-akylly-paýhasly adamlaryň ýagny, kromanonlaryň döwri başlanýar.

Ylymda ynsanyň döreýişiniň senelenilişi barasynda jedelli meseleler köp. Hatda, neandertallar bilen kromanonlaryň arabaglanşygy barasynda-da häli–bu güne çenli dürli pikirler, jedelli meseleler bar.

Magtymguly Pyragynyň «Ýerbe-ýer geçdi» diýen goşgusynda:

Elli müň ýyl döwran süren Benijan,
Dünýäde galmady, ýerbe-ýer geçdi...

...Köpleri geçirmiş bu köne jahan,

Ahyry ynsandyr, öňi Benijan¹. – diýen bolsa, başga bir jümlede: «Dyrnak bilen daglar gazan Benijan» diýilýär.

Halkyň aňyna adyny siňdirip bilen türkmen şahyry Gaýybyda bolsa «Adamdan ilergi Benijan ötdi» diýilýär.

1988-nji ýylda A. Meredow bilen S. Ahally tarapyndan taýýarlanylýan «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde» Benijan (jan) sözi dini düşünelere görä, adamlar ýaly dünýäde ýaşap, soň ýitip giden akylyly we gepleýän jandar, jyn: Benijan – jynyň ogly, jynyň kowum garyndaşy diýlip düşündirilýär.

Ozaly bilen-ä, Magtymguly Pyragynyň Benijanlaryň ömrüni kesgitleýşi – «Elli müň ýyl döwran süren Benijan» diýmegi; olardan soň häzirki keşpli (görnüşli) ynsanlaryň dörändiginiň (gelendiginiň) aýdylmagy, ýagny «Ahyry ynsandyr, öňi Benijan» diýmegi; ol jümläniň Gaýybyda-da: «Adamdan ileri Benijan ötdi» diýlip gaýtalanmagy, Benijanlaryň häzirki keşpli ynsanlardan (kromanonlardan) tapawutlandyryp, olara (Benijanlara) dyrnaklary bilen dag gazdyrylmagy («Dyrnak bilen daglar gazan Benijan»), Benijanlarynyň gönüden-göni 80-30-njy müňýyllyklarda bolup geçen neandertallar (Benijanlar) bolmalydygyny aňlatdygy bolýar.

Şeýlelikde, neandertal adamlaryň – Benijanlaryň kelleçanak süňküniň aýan edilen wagtyndan 1856-njy ýyldan bäri käbir alymlaryň arasynda neandertal – Benijan adamlaryň ýaşap geçen döwri mundan, takmynan, 120-den 35/30-njy, käbir alymlar tarapyndan 90/80-den 40/30-njy müňýyllyklaryň sepgidi bilen seneleşýän bolsa, Magtymguly Pyragy ol senäni 50 müň ýyl diýip, çürt-kesik aýdýar. Neandertallaryň soňky döwriň senesini köp sanly alymlaryň, takmynan, 30-njy müňýyllyk bolmaly diýenlerinden çen tutsaň, olaryň «süren döwran» 80–30-njy müňýyllyklar diýilse, has takyk boljak ýaly. Aýdylanlarda azda-kände hakykat bar bolsa, dünýä alymlarynyň neandertallaryň ömrüniň 120-den 30-njy müňýyllyklar

¹ Şol ýerde, II jilt, 6–7 sah.

bilen senelenmeginiň bolmanda 30 müň ýyl tapawudyny aýyl-saýyl etmäge ýardam edýär. Akyldar Magtymgulyň Benijanlar barada aýdanlary ylmyň antropologiýa ulgamyna deňsiz-taýsyz maglumat diýse bolar. Şonuň üçin beýik şahyryň Benijanlar barada aýdanlaryna akyldaryň «antropologiýasy» diýilse-de, öte geçildi bolmaz.

Umuman, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Ajaýyp şygylary bilen ynsan kalbyny ýagşylyk nuruna bezän türkmeniň akyldar ogly Magtymguly Pyragynyň mertebesi türkmen halky üçin in belentde goýulýan mukaddeslikleriň biridir» diýip belleýşi ýaly, eserlerindäki her bir bent, setir, söz pähim-paýhasa, öwüt-nesihata ýugrulan akyldara – Magtymguly Pyraga «Taryhyň atasy»¹ diýipdik, şol pikirimizde-de galýarys.

¹ «Türkmenistan» gazeti, 25.07.2008.